

Bir Mitin, Bir Umudun, Bir İhmalin Tarihçiliği: Hunlar*

The Huns: The Historiography of a Myth, a Hope, and a Neglect

Yrd. Doç. Dr. Abdullah ÜSTÜN**

Özet

Geç Antikçağ yahut Erken Ortaçağ tarihi, Avrupa merkezci/merkezli tarihçilik adına, edebi kaynakların gerek kimi kez birden çok edisyonunu gerek pek çok kez birden çok dile tercümesini hazırlamaktan çeşitli kuramlar nazarından onları sorgulamaya varınca-ya kadar oldukça gelişmiş bir çalışma alanıdır. Bu tarihin paydaşlarından Roma başta olmak üzere, Germen ve Slav araştırmalarının bu gelişimde payları vardır. Lakin Germenlerin Avrupa'nın batısına doğru yönelmesinden Slavların Balkanlara yayılmasına, Batı Roma İmparatorluğunun çöküşüne varıncaya kadar pek çok olayda ve durumda karşımıza çıkan Hunlar ve onların halefleri diğer Türk, en geniş manada Altay kavimleri, hakkındaki araştırmalar; "kökenlerini arayan" Macarlar akademisinin gayretleri mada, bu sürecin zikredilen paydaşlarının yanında oldukça cılız kalmaktadır. Belki de Avrupa irfanındaki Attila yahut Hunlara dair mitik göndermelerin arkasında da araştırmaların yeterince olgunlaşmaması nedeniyle onların tarihinin yeterince aydınlatılmamasından kaynaklanan gizem ortamı rol oynamıştır. Bu çalışmada hiç değilse bir durum tespitine katkı yapar umuduyla günümüzde Hun tarihçiliği, bunun dayandığı arka plan, Hun tarihi bağlamında, verilerden yahut tarihçilikten kaynaklanan sorunlara değinilecektir. Bu tarz bir araştırma sorunu, doğal olarak çalışmayı genellemeler yapmaya ve kategoriler oluşturmaya zorlamaktadır. Bu çalışmayı kaleme alan, her ikisi hakkında belki bir konuyu anlaşılır kılmakta yarar sağladıkları lakin bunu yaparken "salt gerçek"ten bizi uzaklaştırdıkları kanaatine sahip olduğunu belirtmeyi vicdani bir borç bilir.

Anahtar kelimeler: Tarihçilik, Geç Antikçağ tarihçiliği, bozkır halkları, Hunlar

Abstract

The History of the Late Antiquity and the Early Middle Ages is a rather developed area of study from the perspective of European-centrist or Europe-centred historiography that encompasses a wide range of activities from preparing translations of the literary sources, sometimes including different editions, into a variety of language, to examining those sources through various theories. This highly developed state of affairs in this field is firstly due to the extensive studies of the Roman Empire, while the contributions of Germanic and Slavic studies should also be acknowledged. However, it must be acknowledged that compared to the aforementioned fields, studies in to the Huns whom we encounter in a lot of events and contexts, from the Germanic tribes' turn towards western Europe to the spread of

* Bu çalışmanın ilk taslağını, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tarafından 26-27 Mayıs 2016 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Tarihçilikte Yeni Yaklaşımlar Çalıştayı"ndaki sözlü sunumum oluşturmaktadır. Bu nedenle adı geçen çalışmaya beni davet eden hocam Turhan Kaçar'a ve bu elinizdeki çalışmanın özetini İngilizceye çeviren dostum Kürşad Urungu Akpınar'a teşekkür etmek isterim.

** Ege Üniversitesi, TDAE, Türk Tarihi ABD, abdustun@gmail.com

the Slavic people through the Balkans and to the collapse of the Roman Empire in the west, are rather puny, with the notable exception of the efforts of the Hungarian academics. Studies on other Turkish groups that succeeded the Huns, or in the largest sense of the topic, studies on the Altaic peoples are in a similar situation as well. It is quite possible that the mythic references to the Huns or to their leader Attila in the European culture might be due to the fact that studies on the Huns have not been as developed, which gave an aura of mystery to the Huns, as their history remained shrouded in darkness. This paper shall attempt to shed light on the present situation in the historiography of the Huns, the background over which the said historiography stands, and some major issues in the historiography of the Huns, in the hopes that this will at least contribute to a general assessment. Such a line of inquiry, however, will naturally lead to some generalizations and cause certain categorizations. The author of this study humbly acknowledges that while both effects contribute to a better understanding of the topic at hand, they inevitably lead us astray from the "pure truth".

Keywords: *Historiography, Historiography of the Late antiquity, the steppe peoples, Huns*

Hun tarihinin kurgusu, Hunların kimler olduğu ve onların Batı Avrasya'da dördüncü yüzyılın ikinci yarısında görüldüklerinde nasıl bir toplumsal ve örgütsel yapıya sahip oldukları hususunda sahip olunan kanaat yahut bu hususta yapılan tercihlerle biçimlenmeye başlar. Doğal olarak böylelikle, erken Hun tarihinin nasıl bir zemin üzerine oturacağı, bu tarihin ne zaman ve nereden başlatılacağına cevap verilmiş olur.

Üç yüzyıla yakın bir süredir, Hunların kimler oldukları hakkındaki sorunsal, daha çok onların Şyung-nu (Xiongnu/Hsiung-nu) kökenli olup olmadıkları merkezinde tartışılmaktadır. Dolayısıyla ister Yunanca ister Latince olsun onların Batı Avrasya'daki varlıklarından, yapıp ettiklerinden bizi haberdar eden temelde Roma Edebiyatı iken, iş Hunların izlerini doğu Avrasya'da sürmeye geldiğinde artık bu disiplin sesiz kalmakta; Sinoloji, İnanoloji gibi farklı disiplinler sözü almaktadır. Sadece Hun değil aynı zamanda Erken Dönem Türk tarihinin günümüzde dahi ana hatlarına pek dokunulmamış kurgusunun mucidi, diğer özelliklerinin yanında bir Sinolog olan Fransız kökenli De Guignes, Şyung-nu Hun özdeşliğinin 'kaşif'idir.¹ Diğer bir ifadeyle Avrupa irfanının asırlardır tanıdığı lakin kökenleri hakkında kati bir malumata sahip olmadığı Hunların, aslında Avrasya'nın en doğusundaki varlıları Çin kaynaklarına geniş bir surette aksetmiş olan Şyung-nulardan geldiklerini iddia etmiştir. Doğrusu bu bilginin Avrupa irfanında yayılması, herhalde 'keşfin' sahibi De Guignes'den ziyade, buna ünlü eserinde genişçe yer veren Gibbon sayesinde olsa gerektir.²

¹ Joseph de Guignes, Histoire générale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux, 1756-1758, üç cilt olarak yayımlanmış bu eser Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından "Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sair Tatarların Tarih-i Umumi" (İstanbul 1923-1925), adıyla eski harflerle sekiz cilt olarak Türkçeye tercüme edilmiş ve daha sonra bu tercüme bir heyet tarafından "Büyük Türk Tarihi" (İstanbul: Türk Kültürü Yayınları 1976) başlığıyla yeni harflere, derkenarlarda gösterilen kaynaklara yer verilmeyen özensiz bir şekilde aktarılmıştır, bu yayında yine sekiz cilttir. Bu konu hakkında Hüseyin Cahit tercümesi ss.; cilt 2, ss. 121-119-138; Türk Kültürü Yayınlarından çıkan format için bk. cilt 2, ss. 451-465.

² Edward Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, 1776-1789. Altı cilt olarak yayımlanan bu kitabın ilk üç cildi kötü bir tercümeyle Asım Baltacıgil tarafından Türkçeye aktarıldı: "Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi" (İstanbul 1987-1988) adıyla yayımlandı daha sonra bu ter-

Gibbon'un Avrupa irfanında genişçe karşılık bulmuş Roma İmparatorluğu hakkındaki paradigmasını yıkıp yerine yenisini ileri süren Bury'nin, bizim adımıza önemi, Gibbon'un De Guignes'e dayanarak ileri sürdüğü bu Şyunğ-nu Hun özdeşliğinin, siyasal süreçleri kapsayan şekilde ilişkilendirilmesi yaklaşımını da revize etmesidir. Ona göre "Hun adının açıkça Hiung-nu'nun bozulmuş bir Yunanca biçimi olduğu varsayılır ve anlaşılır o ki öyledir de. Bu (ortak köleler anlamına gelen) etiketleme Çinliler tarafından tüm Asyalı göçebe halklar için kullanılır. Fakat Hunları Avrupa'ya yönelmesine neden olan şimdiki hadiselerin, uzak geçmişte kalmış Hiung-nu gücünün çöküşüyle doğrudan hiçbir bağlantısı yoktur" [Bury 1923: 101]. Burada özünde Şyunğ-nu Hun özdeşliği iddialarının argümanlarını yahut tutarlılığını sorgulamayan Bury, siyasal süreçlerin, Hunların batı Avrasya'da ortaya çıkmasıyla Şyunğ-nu siyasi tarihindeki gelişmelerle bir bağlantısı olmadığını tespit eder. Böylelikle Sinoloji alanına uzak iki romanist, çok önemsenen eserlerinde Hun tarihinin Batı Avrasya'daki seyri hakkında iki farklı tercih ortaya koymuş oldular.

Daha yeni çalışmalarda bu sefer İnanoloji temelinde 'İl. Soğd Mektubu'nda yer alan hwn şeklinde latinize edilen ifadenin merkezde olduğu bir argümanla, Hun-Şyunğ-nu özdeşliği sorgulanmıştır.³ Etienne de la Vaissiere, bunu Sinolojik ve arkeolojik yeni argümanlarla güçlendirerek hem Hunların hem Eftalitlerin Şyunğ-nu kökenli oldukları sonucuna varır: "Altay göçebelere yalnızca dağılmış olan Xiongnu'ların küçük bir kuşağının soyundan ya da aksine daha önemli gruplardan gelmiş olmalıydılar. Bu kabileleri bir federasyon hâline getiren Xiongnu'ların bu politik ve kültürel kimliği idi. Steplerde dilin ve kan bağının çok fazla ehemmiyeti yoktur"⁴ Hun-Şyunğ-nu özdeşliğinin karşı cephesinin merkezinde Maenchen-Helfen bulunmaktadır.⁵ Maenchen-Helfen'in derin analizleri barındıran çalışmalarıyla Hun-Şyunğ-nu özdeşliği iddiaları, en fazla bu iki etnonim arasında "dalgalı bir fonetik bağın" [Vaissiere 2016: 185] mevcudiyetine işaret edebileceği sonucuna götürebileceğini ifade ederek bu özdeşleştirmeye karşı çıkmıştır. Burada 1972 yılında ölmesi nedeniyle kuşkusuz Etienne de la Vaissiere'de ulaştığı Hunların kökenine dair son kurguda, Maenchen-Helfen tarafından çürütülmemiş argümanların yer aldığını eklemek gerekir.

Bize göre, burada sorunun önemli bir kısmını verilerin niteliği oluşturmaktadır zira nasıl Doğu Avrasya, Hun tarihini öğrene bildiğimiz Roma Edebiyatının ilgi alanının oldukça uzağında yer almaktaysa aynı surette Batı Avrasya da Şyunğ-nu tarihini öğrenebildiğimiz Çin Edebiyatının ilgi duyduğu alanın dışında kalmaktadır. Açacak olursak; yaklaşık olarak çağdaş Kazakistan'ın kuzey batısı, Ural Dağları'nın güneyine denk gelen Hazar'ın kuzeyinden Doğu-Batı Avrasya arasındaki demografik geçişlerin olduğu alan; genel olarak her iki edebiyattaki bilgilerin sınırlı ve sorunlu kaldığı diğer bir ifadeyle onlar tarafından öyle veya böyle bahsedilmiş dahi olsa bu bahislerin güvenilir olmaktan uzak olduğu zira onlarca bilenebilir olmanın imkân daire-

cüme daha çok ciltlere bölünmek suretiyle Arkeoloji ve Sanat Yayinevi tarafından tekrar basıldı. Asım Baltacıgil (İstanbul 1987-1988) tercümesi cilt 2, ss. 393-408.

³ Bk. Etienne de la Vaissiere, "Huns et Xiongnu", *Central Asiatic Journal*, 49 (2005), s. 3-26. Sorunlu Türkçe tercümesi: "Hunlar ve Xiongnu" Çev. Özgür Yılmaz, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt 16/1 (Yaz 2016) s. 185-188.

⁴ Aynı çalışma s. 197. Bu yayınından on yıl sonra bu görüşünü yeni argümanlarla geliştirip tekrarlar. "The Steppe World and the Rise of the Huns" surada: Michael Maas (ed.), *The Age of Attila*, New York: Cambridge University Press 2015. ss. 175-192, s. 178 ve devamı.

⁵ Otto Maenchen-Helfen. "Hunsand Hsiung-nu", *Byzantion* 17 (1944-1945), ss. 222-243; "Pseudo-Huns", *Central Asiatic Journal* 1 (1955), ss. 101-106; "Names of the Hiung-nu", *Central Asiatic Journal* 6 (1961), ss. 249-261.

sinde olmadığı bir alandır. Aynı şekilde İranoloji yahut Hindoloji alanındaki veriler belki, yine Şyunğ-nularla özdeşleştirilen Eftalitler hakkında çok şeyler ifade edebilme imkanına sahiptir⁶ lakin Hunlar söz konusu olduğunda yine oldukça uzak bir coğrafyadan bahsedildiği akıldta tutulmalıdır. Dolayısıyla bu iddiaları dile getirenlerin ileri sürdüğü tarihsel veriler, temelinde coğrafyanın olduğu sorunları barındırmaktadır, dolayısıyla bu hususta genellikle ispatlar söz konusu olamamakta ve lakin bakılan noktaya göre güçlü yahut güçsüz veya tutarlı yahut tutarsız kabul edilen varsayımlar karşımıza çıkmaktadır.

Şyunğ-nu Hun özdeşliğini kabul edenler için sadece Hunların köken sorunu çözülmek ile kalmamakta; Hunlar, Şyunğ-nu'nun güçlü bir siyasal yapı olarak temeyyüz edişine, Mo-du (Mete) devrine (M.Ö. III. yüzyıla) kadar inen bir geleneğin devamı, en geniş anlamıyla bu geleneğin, Batı Avrasya'daki temsilcileri olarak sunulmaktadır. Türkiye'de neredeyse tartışmasız bir şekilde benimsenen bu yaklaşım⁷, yurt dışında da önemli oranda taraftar bulmuştur.⁸

Bu özdeşleştirmenin dışında kalanları, ya Maenchen-Helfen gibi mevcut verilerden hareketle bunun iddia etmenin mümkün olmadığını⁹ ya da Thompson gibi 'pür' Romanistler bu tartışmalara girmeden, bunun kendi bilgi alanlarının dışında kaldığını ifade edenler¹⁰ olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. İşte bu noktada, Roma Edebiyatının elverdiği ölçüyle Hunların tarihinin dördüncü yüzyıla başlatılması durumu karşımıza çıkmaktadır. Burada ise sorun, erken Hun tarihi için en önemli Roma kaynağı Ammianus Marcellinus'un, erken Hun toplumu hakkındaki meşhur ara sözünün¹¹ nasıl bir tarihsel gerçekliğe karşılık geldiği tartışması

⁶ Maenchen-Helfen bu malzemenin tanımlanması oldukça güç olduğunu belirterek bu nedenle pek umutlu olmadığını söylemektedir. Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Los Angeles: University of California Press 1973, s. XXVI. Hun tarihçiliğinin bu başat eseri, yayınlanmadan önce Maenchen-Helfen vefat etmiştir. Max Knight'in Maenchen-Helfen'in el yazmaları üzerinde de çalışarak eseri yayına hazırlamıştır. Dolayısıyla eser son gözden geçiriminin yanı sıra bazı eksiklikleriyle yayınlanabilmiştir.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası 1946. Hüseyin Namık Orkun, *Türklerin Tarihi*, cilt 1-2, Ankara: Akba Kitabevi 1946; Akdes Nimet Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 1972; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları 1984; Sina Akşin (ed.), *Türkiye Tarihi*, cilt I, İstanbul: Cem Yayınevi 1987; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2001.

⁸ Yukarıda belirtilenlere ilave olarak Rene Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris: Payot 1939 (Türkçesi: Reşat Uzman, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul: Ötügen Neşriyat 1980); Nemeth Gyula (ed.), *Attila es Hunjai*, 1940, (Türkçesi: Şerif Baştav, *Attila ve Hunları*, 1962); Franz Althain, *Geschichte der Hunnen*, 5 cilt, Berlin, 1959-1962.

⁹ Bk. dn. 6.

¹⁰ E. Thompson, *Hunlar*, Çev: Sibel Dinçol, Phoenix Yayınları, Ankara 2008, s. 11. Edward Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; bu eser Thompson ile Peter Heather'in ortak mesaisiyle Blackwell yayınevinin "The Peoples of Europe" serisi içinde yeniden yayınlanmak istenmiş lakin Thompson'un ölümü nedeniyle "The Huns" (Oxford 1996) başlığıyla yeniden yayınlanmakla birlikte bu mesai, bazı revizyonları ve Heather'in bir sonsözünü içermekle birlikte yarım kalmıştır. Yukarıda verilen sorunlu Türkçe tercümesi bu son versiyon üzerinden yapılmıştır.

¹¹ Ammianus Marcellinus *Res Gestae* XXXI. 2.1-12. Bu bölüm burada verildiği üzere Ammianus'un eserinin yaygın bir şekilde son cildi olarak kabul edilen 31. kitapta yer almaktadır. Bk. Örneğin çeviri ve/veya edisyonlardan J. C. Rolfe, *Ammianus Marcellinus I-III*, Londra, 1935-1939; L. Yu. Lukomskiy, *Ammian Martsellin Rinskaya istoriya*, Sn. Petersburg, 1994; yahut araştırmalardan John Matthews, *The Roma Empire of Ammianus*, Londra: Duckworth 1989. Lakin bu 31. kitabın aslında *Res Gestae* son cildin değil Hadrianapolis savaşı üzerine, üstelik önce Yunanca yazılıp sonra Latince kaleme alınmış bağımsız bir monografi olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Michael Kulikowski, "Coded Polemic in Ammianus Book 31 and the Date and Place of its Composition", *The Journal of Roman Studies*, cilt 102 (2012), ss. 79-102.

üzerine oturmaktadır. Thompson'un Ammianus'a beslediği güvenle bu verinin doğrulanması üzerinden bir erken Hun toplumu kurgulaması [Thompson 2008: 62-84], sanki Avrupa tefekkürünün beklentileri doğrultusunda bir yaklaşımdır. Zira Hunlara dair Avrupa tefekküründeki "akademik" bilginin bu tasavvurunun Gibbon'a kadar takibini yapmak mümkündür. Gibbon Ammianus doğrulaması yaparken belki de "hümaniter" bir dürtüyle; Hunların bu kadar "vahşi" oluşunu, coğrafyanın başka bir ihtimale imkân tanımamasına bağlar [Gibbon 1987: 393-403]. Bozkır kavimlerini anlamak adına coğrafyanın ön plana çıkarılmasını en açık surette Grousset'de görürüz: "...insanlar hiçbir zaman bu kadar fazla toprağın oğlu olmamışlar, toprak tarafından izah edilmemiş, ortam tarafından istenmemiştir..." [Grousset 1939: 5].¹²

Bu bağlamda Ammianus'un dolayısıyla Thompson'un açmazı, bu denli 'ilkel' bir Hun toplununun, Alanları ve Gotları katı bir surette mağlup edip topraklarını ele geçirebilen yapıyı/mekanizmayı üretebildiğinin izahında yatmaktadır. Zira Hunların askeri başarılarından bahseden yine Ammianus'un kendisidir [Ammianus Res Gestae XXXI. 3. 1-8] dolayısıyla Ammianus Hun tarihçiliği adına da çok mühim olan bu eserinde kendisiyle çelişen bir anlatı kurmuş gibi görünmektedir. Bu sorunlara ve tekil olmaktan uzak olmasına rağmen yine de Hun tarihini öğrenebilmeyi ve bir Hun tarihi kurgulamaya kendilerine borçlu olduğumuz, Geç Roma Edebiyatı alanına geçmiş oluyoruz. Zira erken dönem Türk tarihi hakkındaki edebi tarihsel veriler; Türk Kağanlığı (Kök Türkler) hariç Türk halklarınca tutulmuş kayıtların yokluğunda, başkalarının Türkler hakkındaki anlatılarından, Hunlar özelinde ise Romalıların anlatılarından, yani kendilerinden olmayan birileri tarafından sunulmuş ve genelde tek taraflı bir anlatıdan sağlanmaktadır.

Hunlar için bu verileri ve dolayısıyla onların tarihlerinin kurgusunun zemini, temelde Roma-Yunan ve Latin- edebiyatı oluşturur. Gerçi bunun yanında lokal düzeyde, özellikle Kafkasya merkezli alanlardaki varlıkları ve faaliyetleri söz konusu olduğunda Süryani ve Ermeni edebiyatı da devreye girmektedir. Lakin Batı Avrasya'da akan Hun tarihine bütüncül yaklaşım imkânını, doğrudan Latin ve Yunan edebiyatı verileri sağlamaktadır. Bu verilerin tarihselleştirmesi ve bu tarihin paradigmasının konulması temelde, ister Bury gibi Roma tarihi yazarların bu bağlamda Hunların tarihine yer vermesi ister Thompson gibi doğrudan tema olarak Hun tarihi seçilmiş olsun Romanistlerin elinden çıkmış ve çıkmaktadır.¹³ Böylelikle genel görüntü olarak Hun tarihçiliği, aralarında Sinolojinin de olduğu çok farklı donanımlara sahip Maenchen Helfen'in dahi temel kurgusuna itiraz etmediği surette¹⁴, Roma tarihçiliğinin bir uzantısı olarak karşımızda durmaktadır. Dahası hem tarihsel verileri sağlayan Roma müverrihleri hem bu verileri işleyen

¹² Rene Grousset, *L'empire des sreffes. Attila. Genghis-khan. Tamerlan*. Paris 1939. (Türkçesi: *Bozkır İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 1996, s. 5 vd.) Vasary, bu çalışmayı bugüne kadarki en iyi özet olarak nitelemiş ve bu kitaptaki görüşlerin tüm bir dönemi ve Denis Sinor ve Lajos Ligeti aracılığıyla Amerika ve Macaristan iç Asya araştırmalarını da etkilediğini belirtmiştir. İstvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007, s. 17.

¹³ İngilizce akademik literatürde Hun tarihi üzerine ilk monografiyi yazar Thompson (1948) yahut en son ve özgün bir metin olmaktan ziyade akıcı bir anlatıya sahip çalışmayı kaleme alan Kelly (*Attila the Hun: Barbarian Terror and Fall of the Roman Empire*, Londra: Bodley Head 2008.) örnek gösterilebilir. Sonuncusunun ikinci baskıya ulaşan Türkçesi, tercüme açısından oldukça talihlidir. (ter. Turhan Kaçar, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, İstanbul: Turkuaz Kitapçılık Yayıncılık 2011. İkinci baskı İstanbul: Alfa Yayınları 2016)

¹⁴ Maenchen-Helfen (1973, s. XXIV-XXV) "Hunların siyasi tarihi hakkındaki takip eden bölüm bir anlatı değildir. Attila'nın Galya yahut İtalya'ya olan akınlarının hikayesini bir kez daha anlatmaya gerek yoktur; bu bilginin, en azından ana hatlarının, burada sunmasının gerekli görülmediği, Roma İmparatorluğunun düşüşünün herhangi bir standart tarihinde bulunabilir."

çağdaş Roma tarihçileri olması nedeniyle Hun tarihçiliği, iki katmanlı bir kırılma üzerinden şekil bulmaktadır. Kısaca burada söz konusu olan, Roma merkezli alana eklenmiş bir tarihçiliktir.

Burada kırılmanın ilk katmanını doğrudan tarihsel veriler yani Roma edebiyatındaki Hun bilgisi oluşturmaktadır. Bu bilgi, bilhassa Hunların erken dönemleri söz konusu olduğunda onlara özel olmaktan ziyade, Roma edebiyatında Herodotus'a hatta Homeros'a kadar geri götürülebilecek "barbar" bilhassa İskit bilgisi ve Roma devri itibarıyla Roma dışı dünya, bilhassa Ren-Tuna nehirlerinin ötesindeki 'kuzey' bilgisinin bir parçasıdır ve onunla ilgili bir ilişki ağı içindedir.¹⁵ Roma edebiyatının kendi dışındaki bu dünyaya yönelik, tahkirane tonlamalar ve 'nefret dili' barındıran anlatı geleneğinde, ırkçılığın ilk örneğini görenler dahi olmuştur.¹⁶

Yukarıda zikredilen erken Hun toplumu hakkındaki temel metin, yani Ammianus'un eseri bu hususiyetin bariz hatlarıyla temeyyüz ettiği bir örnek olarak değerlendirilebilir. Böyle olmasına rağmen, Thompson¹⁷ bu veriyi Hun toplumunun erken görüntüsünü vermek için anlamlandırmıştır. Tartışmanın diğer tarafında yer alan Maenchen-Helfen¹⁸ onu bu girift ilişki çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu yaklaşım kendine Türkçe literatürde de taraftar bulmuştur.¹⁹

Hun tarihçiliği adına başat edebi veri alanını oluşturduğuna belirttiğimiz Roma Edebiyatına, dönemin konjonktürü çerçevesinden daha yakından baktığımızda aslında, Hun devrindeki Roma dünyasında ortaya çıkan dönüşümlerin de etkisiyle aslında paradigma dünyası homojen olmayan bir veri havuzuyla karşı karşıya olduğumuzu belirtmek gerekir. Bunların arasında tarihsel veri alanına tesir etmiş en belirgin unsur olarak, Roma müelliflerini de kapsayacak şekilde yaygınlaşan Hıristiyanlığa işaret etmek gerekir. Bu dönüşüm sürecinde, tarihyazımı alanında halen devam etmekte olan paganist tarihçilik geleneğinin döngüsel zaman tasavvurunun yerine Hıristiyan tarihçiler kutsal kitaptaki zaman örgüsüyle uyumlu olarak hilkat ile kıyamet arasında akan çizgisel zaman tasavvurunu geçirmiştir. Böylelikle devrin tarihyazımı bir çeşitlilik kazanmış ve yeni bir paradigma ortaya çıkmıştır. Hun tarihi özelinde bunun yansımalarını, Pavlus Orosius'un ünlü eseri²⁰ dahil olmak üzere çeşitli verilerde gözlemlemek mümkündür. Lakin

¹⁵ Bu konuda örneğin bk. François Hartog, *Le miroir d'Hérodote essai sur la représentation de l'autre*, Paris: Galliard 1991 (Türkçesi: Emin Özcan, *Herodotus'un Aynası*, Ankara: Dost Kitabevi 1997); J. Haubold, 'Ethnography in the Iliad', şurada: M. Skempis ve I. Ziogas (ed.) *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic, trends in classics* Berlin-Boston: De Gruyter, 2014, ss. 19-36; Ammianus özelinde bir tartışma için Burgersdijk, Diederik, "Creating the enemy: Ammianus marcellinus' double digression on Huns and Alans (Res Gestae 31.2)" *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 1 Ocak 2016, cilt. 59(1); ss.111-132; s. 111-114.

¹⁶ Benjamin Isaac, "Ammianus on Foreigners", s. 237, şurada: Maijastina Kahlos (ed.), *The Faces of the Other Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman Empire*, Turnhout: Brepols Publishers 2011. ss. 237-258. Burada dördüncü yüzyıl Latin edebiyatı özelinde ve sadece yabancıları değil taşralıları da kapsayacak şekilde bu değerlendirme yapılmakla birlikte Yunanca edebiyatı ve daha geniş bir kronolojik aralığı kapsayacak şekilde değerlendirmenin önünde bir engel bulunmamaktadır. Makalenin konusu ise doğrudan Ammianus'un yabancıları bakışı oluşturmaktadır. Dolayısıyla bağlam Hun tarihçiliğiyle doğrudan örtüşmektedir.

¹⁷ Edward Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; çalışmanın ikinci kez yayınında, 'The Huns' (Oxford 1996), bu yaklaşım aynen tekrarlanır.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Los Angeles. University of California Press 1973.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Turhan Kaçar, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarlar: Ammianus Marcellinus'da Hunlar", XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 2006.

²⁰ Pavlus Orosius *Historiae Adversum Paganos* VII. 34. 5-10, "Tanrının gazabına uğrayan bir devletin ancak Tanrının rahmetiyle iflah olabileceğine inanan Theodosius, bu yüzden, tüm ümidiyle Tanrının yardımına

Romalıların Hunlara bakışı, özellikle de onların ilk dönemleri söz konusu olduğunda, ister paganistlerin salt 'barbar' ister Hıristiyanların aynı zamanda 'kafir' kodlamasından çıkmış olsun, genelde 'şeytanlaştırmaya' yaklaşan bir ötekileştirme söz konusudur.

Değindiği gibi aslında Roma edebiyatı genel barbar anlatısı üzerine Hun anlatımını oturtmaktadır lakin Hunların ilk dönemi için onları 'barbarların en barbarı' yapmak gibi bir eğilim de sergilemektedir. Burada Hunların Batı Avrasya'nın Germenler kökenli Gotlar yahut İran kökenli Alanlar gibi kadim haklarından olmaması yani Romalılar tarafından yeterince bilinmemesi de rol oynamış olmalıdır. Zira on yıllar geçtikçe, özellikle de Attila yahut Geç Hun döneminde artık Hunlar için bu "en barbar" yapma durumu kendini hissettirmemeye başlar. Diğer taraftan bu veri havuzunun bilgi kaynaklarına baktığımızda; Hun ülkesinde bulunduğunu, diğer bir ifadeyle kendi yurtlarında onları gözlemediğini kesin olarak bildiğimiz sadece iki Roma müverrihi vardır: 410lu yılların başında Olympiodorus ve 440lu yılların sonunda Priscus. Dolayısıyla Roma yazarlarının büyük bir çoğunluğunun Hunlar hakkındaki bilgileri her şeyden önce ilk elden bilgi olmaması nedeniyle daha çok kuşkuyla bakmayı gerekli kılmaktadır. Durum böyle iken Romanistler, adeta Hunlardan daha çok tanıdıkları bu müelliflere, onlardan daha çok güvenme eğilimindedir. Hun tarihçiliği adına birincil ve ikincil kırılmaların nedenleri arasına bu hususlar da eklenmelidir.

Hun tarihçiliğinde buna alternatif bir yaklaşım genelde Macar ekolünce²¹ geniş bir şekilde benimsenen, Hunları Avrasya göçleri yahut bozkır tarihi merkezli konumlandırmadır. Diğer bir ifadeyle Avrasya merkezli olarak tanımlanabilecek yaklaşımdır. Macarların kendi kökenlerini arama motivasyonlu çalışmalarının yanında, Gumilöv örneğinde karşımıza çıkan Ruslara Avrasya merkezli dünyanın alternatifi bir zemin sunmak amacındaki Avrasyacılık yaklaşımını da her ne kadar birbirinden farklı güdülenme alanlarına sahip olsalar, bu kategoriye dahil edebiliriz. Burada artık Hun tarihi adına, sadece veri havuzundan kaynaklanan tek katmanlı kırılmanın söz konusu olduğu bir tarihçilik ile karşı karşıya olduğu düşünülebilir lakin özellikle Rus örneğindeki "ideolojik" tavır, tarihçilik adına başka bir paradigma nedeniyle de olsa yeni bir kırılma yaratmaktadır.

Diğer taraftan ne kökenlerini arayan Macarların yahut ne dünya sisteminde ülkelerini öne çıkarmaya çalışan Rusların ne de bunun diğer akademik versiyonları,²² Hunlar adına hiç bir zaman Modzelewski'nin işaret ettiği Slav yahut Germen çalışmalarındaki biçime dönüşmemiştir. "barbar" kavramının, uygar olmayan yani klasik kültürden ve bu kültürün mirasından mahrum olan halklar, klasik kültür çevresinin dışında kalan halkları belirttiği için bu olumsuz kolektif etiketin altında bir çeşitliliğin olup olmadığı sorusu XIX. yy'da milliyetçiliğin etkisiyle kendisine

sığındı ve bizim tüm atalarımıza karşı dehşet saçan ve Pompeius ve Cornelliun'un da şahitlik ettiği gibi, Büyük İskender'in dahi uzak durduğu güçlü İskitya kabilelerine hücum etti. Art arda gelen savaşlarda, Roma ordusunun daha evvel uğradığı bozguna hem atlarına hem de silahlarına el koyan bu kavimleri, yani Alan, Hun ve Gotları mağlup etti..."

²¹ Örneğin Nemeth Gyula (ed.), Attila es Hunjai, 1940, (Türkçesi: Şerif Başstav, Attila ve Hunları, İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları 1962).

²² Örneğin aslında yayınlanmış bir doktora tezi olan Ali Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu Tarihi; TTK, Ankara 2001; zaten mevcut iddiaları yeniden dillendirmenin dışında bir yönünü göremediğimiz, Avrupalı merkezli yaklaşım yerine yukarıda değindiğimiz ve aslında Franz Altheim'in açık bir surette vurguladığı, örneğin Reich gegen Mitternacht Asiens Weg nach Europa, Hamburg 1955. (Türkçesi: Emin Türk Elçin, Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği, İstanbul 1967) Asya'nın Avrupaya Öğrettiği adlı eserinde, Avrasya merkezli yaklaşımı çağırıştıran çalışma, Hyun Jin Kim, The Huns, Rome, and the Birth of Europe, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

bir alan yaratır. Böylelikle bahsedilen barbar paradigması aşılarak etnik-dilsel topluluklar araştırılmaya başlanır. Eski Slav dilini yeniden yapılandıran dilciler gibi, panslavist tarihçiler de kadim Slavların tarihini ve kültürünü; toplumsal kurumlarını, normlarını yeniden yapılandırma çabasına girerler. Bu sistem tüm Slav halklarına özgü ortak manevi değerleri sanki açıklayabilmiş gibi düşünmektedir. Aynı şekilde uzak bir geçmişte Germanlerin genel kültür temelleri üzerinde kurulu başka bir siyasi sistem olduğu ve bu sistemin günümüz Germanlerini de kapsadığı iddiası ortaya atılır. Bu aşırıya kaçan beklentilerden doğal olarak vazgeçilmiştir lakin 'barbar' Germanlerin, Slavların ve Kelt ve Baltık halklarının tarihi üzerine yapılan çalışmalar farklı yollar izleyerek devam etmektedir tespitini yapan ve fakat sırf tarihsel verilerden hareketle yapılan çalışmalar aşılamaz güçlüklerle karşılaştığını eklemeyen Modzelewski kendisinin de çalışmasında uygulayacağı tarihsel antropolojik yaklaşımı haklı çıkarmaya da çalışmış olur [Modzelewski 2011: XVI].

Hun tarihi kurgusu adına bir diğer ve önemli katkı, Modzelewski'nin yukarıda kısmen değindiği Arkeoloji ve/veya Antropoloji ekseninde veya bu iki disiplinin veri havuzundan, bilgi birikiminden ve/veya yöntemlerinden yararlanan çalışmalardır. Thompson bu yönleri hemen hemen ihmal etmiş Maenchen-Helfen ise Geç Antikçağ tarihçiliği adına çok bilinen bir dil olmayan Rusça arkeoloji çalışmalarından yararlanmış ve kitabında bu hususa bağımsız bir bölüm ayırmıştır. Nemeth'in edisyonundaki çalışmada Nandor Fettich tarafından Hun arkeoloji için bir bölüm ayrılmıştır. Maenchen-Helfen'in çalışmasında arkeoloji Roma edebi verilerini tenkit edilirken doğrudan başvurulmuş bir araçtır lakin Nemeth editörlüğündeki çalışmada, belki de bağımsız bölümlerin yazarların farklı olması nedeniyle, diğer metinler içinde mesela Vaczy'nin bölümünde harmanlanarak değil ayrı durmaktadır.

Antropoloji bahsi, daha çok Rusların öne çıktığı bir alandır. Bu öne çıkış iki başlık altında toplayabiliriz. Hun tarihçiliğiyle dolaylı olarak kesişen birincisi; Radlof tarafından, günümüzde olduğu gibi o devirde de Rusya'nın bir parçası olan kadim Türk yurtlarında XIX.yy.ın sonunda halen şaman uygulamalarına varıncaya kadar eski adetlerini yaşatmakta olan Türk halkları hakkındaki çalışmaları sayabiliriz.²³ Bazı tarihçiler bunlarda bozkır göçebesinin resmine ulaştığını düşünmüşler ve kadim muzaffer göçebe halklar, bu eserlere nazaran tasavvur edilmişlerdir. Burada her şeyden önce şöyle bir açmaz vardı, kadim bozkır halkları da temelde göçebe bir hayat tarzına sahipti lakin onlar 'cihan fatihleriydi', XIX. yy'da Radlof'un yahut diğerlerinin karşılaştığı göçebeler ise kaybetmiş bir dünyanın insanlarıydı.

Bu grubun ikinci kısmını ise tarihçilikle antropolojinin kesiştiği tarihsel antropoloji çalışmalarıdır. Yine bir Rus Khazanov'un eserine bu alanın önemsenmesi gereken metinlerden biri gözıyla bakılmaktadır.²⁴ Khazanov dünyada göçebeliği incelediği bu çalışması esasında saha çalışması olarak hakim olduğu için bozkır göçebeliğinin daha çok önemsenmesi gereken eserdir. Lakin vardığı sonuç, göçebe toplumun bozkır göçebesi de dahil olmak üzere, yerleşik dünya ve imkanlarına muhtaç bir 'parazit' olduğudur. Dolayısıyla antikçağ yazarlarının sonucuyla Khazanov'un ulaştığı arasında fark kalmamış ve hiç değilse nasıl olup da bu parazitlerin Çin ordusundan Roma ordusuna, Sasani ordusundan Bizans ordusuna karşılaştıkları her ordu karşısında zafer kazanabilecek bir orduyu, lojistiğinden örgütlenmesine varıncaya kadar pek

²³ Örneğin Sibirya'dan I-II, Ankara: Maarif Vekaleti 1955, ter. Ahmet Temir.

²⁴ Anatoly Khazanov, Nomads and the Outside World, Cambridge-New York: Cambridge University Press 1984, ikinci edisyon Madison: University of Wisconsin 1994. (Türkçesi ed. Osman Karatay, ter. Ömer Suveren, Göçebe ve Dış Dünya, İstanbul Doğu Kütüphanesi 2015) Aslında Khazanov'un bu eserine giden yol, henüz Rusya'dayken yayımladığı İskitler üzerine çalışmasıyla başlamıştır diyebiliriz: Sotsial'naya istoriya Skifov Osnovnie problemu razvitiya drevnih kočevnikov yivraziyskih stepey, Moskova: Nauka 1975.

çok sorununun üstesinde gelerek vücuda getirebildiklerinin açıklanmasına katkı yapmamaktadır. Bu noktada Gumilöv'ün kendisi, yine bir Rus olan arkeolog-antropolog Rudonko ile Ammi-anus arasında bir diyalog şeklinde kurguladığı bölüm [Gumilöv 2000: 156-161] daha ilgi çekici görünmektedir. Gumilöv bu bölümü 'Hunlar Latince metinleri okumayı bilselerdi, haklarında yazılmış olanları öğrenince kesinlikle şaşkına dönerlerdi' sonucuyla tamamlar.

Sonuç olarak Hun tarihçiliği edebi verilerin temeli üzerine inşa edilen bir tarihçilikten, özellikle arkeolojik verilerin daha çok göz önünde tutulmaya başlandığı bir tarihçiliğe evrilme sürecini yaşamaktadır. Bu her şeyden önce Hun tarihçiliğinin gelişim çizgisinden ziyade, genel olarak tarihçilikteki yeni eğilimlerden kaynaklanmaktadır. Edebi verilere kuşku ile yaklaşma, sorgulama ve yorumlama gereği, artık genişçe kabul görmüş ve "tarihçiliğin olmazsa olmazı" bir nitelik olarak kendini gündün güne daha çok hissettirmektedir. Dolayısıyla Geç Roma dönemi edebiyatı ve doğal olarak onların arasındaki Hunlara dair kayıtlar da bu eğilimden hareketle yeniden üzerinde geçmek gereği ve Romalı müelliflerin Hunlardan bahsettikleri satırları daha kolay yalanlayabilmenin yolu açıktır. Lakin burada sınırlar aslında çok da değişmemiştir zira genel olarak, Macaristan hariç Avrupa akademisi adına yine de Hunlardan beklenenin "barbar" oldukları ve barbarca hareket ettikleri 'önyargısının' ekseninde bu yeni okumalar gerçekleşmektedir.

Burada biraz duraklayıp Maenchen-Helfen adına yeniden değinmek bir tercihten çok zaruret. Onun gibi olaylar, olgular, durumlar ve özellikle de veriler karşısında soğukkanlı ve objektif ve adeta veriyle yüzleşirken "tabula rasa" düzlemini sağlayabilen derin entellektüel ve akademik birikimiyle bir alimin bu alana yönelmesi Hun tarihçiliği adına büyük bir kazançtır. Maenchen-Helfen'in edebi veriler yanında arkeolojik verilere ve literatüre hakim oluşunu ve bu verileri de en az diğerleri kadar örnek alınacak düzeyde konuşturmasının örnekleri, arkeolojik malzemeyi geniş bir şekilde kullandığı, kitabının ikinci bölümünde görülmektedir.

Macar akademisi artık çok daha soğukkanlı olarak Hunlara bakmaktadır. Türk akademisi ise ilgisizliğin, ki maalesef genelde bu ilginin gösterilmesindenense gösterilmemesinin daha hayırlı olacağı intibai uyandıran, halen başkalarınca yapılan kurgulardan adeta "hoşa gidenlerin" seçilmesi düzeyinde kalmak için anlaşılabilir bir ısrarcılık sergilemektedir.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus, burada sorun aynı zamanda verilerin nicelik ve nitelik sınırlarından kaynaklanmakta ve Hun tarihinin belirli yönleri ve sorunlarının aydınlatılma ihtimali güçlü durmamaktadır. Çoğunlukla sınırlı ve genelde alabildiğine sorunlu bir veriden hareketle söylenenlerden azımsanmayacak bir kısmı en çok hipotezin ötesine geçememeye mahkum gibi görünmektedir. Yine de, edebi verileri bozkır tarihini anlamak için yeniden sorgulayan bir yaklaşımla birlikte, arkeolojinin ve Khazanov gibi 'göçebe'yi parazitileştiren mevcut yaklaşımı derinleştirmek amacıyla değil fakat yeni bir tasavvur getirmek adına tarihsel antropolojinin yardımıyla daha berrak, tutarlı ve anlamlı bir Hun tarihine ulaşmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- 📖 AHMETBEYOĞLU Ali [2001]. *Avrupa Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 ALTHEIM Franz [1959-1963]. *Geschichte der Hunnen I-V*, Berlin: Walter de Gruyter.
- 📖 ALTHEIM Franz [1967]. *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, (Çev: Emin Türk Elçin), İstanbul: May.
- 📖 AMMIANUS Marcellinus *Res Gestae* bk. Rolfe ve Lukomskiy.

- 📖 BURGERSDIJK Diederik [2016]. "Creating the enemy: Ammianus marcellinus' double digression on Huns and Alans (Res Gestae 31.2)" *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, S. 59/1 (1 Ocak 2016) s.111-132.
- 📖 BURY John [1923]. *A History of the Later Roman Empire from the Death of the Theodosius I to the Death of Justinian I*, Londra: Macmillian and Co.
- 📖 CZEGLÉDY Karoly [1998]. *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (Çev: Erdal Çoban), İstanbul: Özne.
- 📖 DE GUIGNES Joseph [1923]. *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Sair Tatarların Tarih-i Umumisi II*, (Çev: Hüseyin Cahit (Yalçın)), İstanbul: Tanin.
- 📖 Etienne de la Vaissiere [2016]. "Hunlar ve Xiongnu", (Çev: Özgür Yılmaz), *Türk Dünyası I'ncelemeleri Dergisi*, cilt 16/1 (Yaz 2016), s. 183-189.
- 📖 Etienne de la Vaissiere [2015]. "The Steppe World and the Rise of the Huns", Michael Maas (Ed.), *The Age of Attila*, içinde, New York: Cambridge University, s. 175-192
- 📖 FEAR A. F. [2010]. *Orosius Seven Books of History Against the Pagans*, Liverpool: Liverpool University Press TTH.
- 📖 GİBBON Edward [1987-1988]. *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü Tarihi I-III*, (Çev: Asım Baltacıgil), İstanbul: B/F/S.
- 📖 GROUSSET Rene [1980] *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev: Reşat Uzmen), İstanbul: Ötügen.
- 📖 GUMİLÖV Lev N. [2000]. *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Birleşik.
- 📖 GUMİLÖV Lev. [2002]. *Hunlar*, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul: Selenge.
- 📖 HARTOG François [1997]. *Herodotos'un Aynası*, (Çev: Emin Özcan), Ankara: Dost Kitabevi.
- 📖 HASSAN Ümit [1987]. "Siyasi Tarih: Açıklamalı Bir Kronoloji" Sina Akşin (ed.), *Türkiye Tarihi I*, içinde, İstanbul: Cem, s. 139-281.
- 📖 HAUBOLD J. [2014]. 'Ethnography in the Iliad', M. Skempis ve I. Ziogas (ed.), *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic, trends in classics*, içinde, Berlin-Boston: De Gruyter, s. 19-36.
- 📖 ISAAC Benjamin [2011]. 'Ammianus on Foreigners', Majjistina Kahlos (ed.), *The Faces of the Other Religious Rivalry and Ethnic Encounters in the Later Roman Empire*, içinde, Turnhout: Brepols Publishers, s. 237-258
- 📖 KAÇAR Turhan [2006]. "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarlar: Ammianus Marcellinus'da Hunlar", *XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri Kitabı I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- 📖 KAFESOĞLU İbrahim [1984]. *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi.
- 📖 KİM Hyun Jin [2013]. *The Huns, Rome, and the Birth of Europe*, Cambridge: Cambridge University.
- 📖 KHAZANOV Anatoly [1975]. *Sotsial'naya istoriya Skifov Osnovnie problemu razvitiya drevnih koçevnikov yivraziyskih stepey*, Moskova: Nauka.
- 📖 KHAZANOV Anatoly [2015]. *Göçebe ve Dış Dünya*, (Çev: Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- 📖 KELLY C. [2011]. *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, (Çev: Turhan Kaçar), İstanbul: Turkuaz.
- 📖 KULIKOWSKI Michael [2012]. "Coded Polemic in Ammianus Book 31 and the Date and Place of its Composition", *The Journal of Roman Studies*, S: 102 (2012), ss. 79-102.
- 📖 KURAT Akdes Nimet [1972]. *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- 📖 LUKOMSKİY L. Yu. [1994]. *Ammian Martsellin Rimskaya istoriya*, Sn. Petersburg: Alatey.
- 📖 MAENCHEN-HELFEN Otto [1944-1945]. "Hunsand Hsiung-nu", *Byzantion*, S. 17 (1944-1945), s. 222-243.
- 📖 MAENCHEN-HELFEN Otto [1955]. "Pseudo-Huns", *Central Asiatic Journal*, S: 1 (1955), s. 101-106.
- 📖 MAENCHEN-HELFEN Otto [1961]. "Names of the Hiung-nu", *Central Asiatic Journal*, S: 6 (1961), s. 249-261.
- 📖 MAENCHEN-HELFEN Otto J. [1973]. *The World of the Huns*, Los Angeles: University of California.

- 📖 MODZELEWSKI Karol [2011]. *Barbarların Avrupa'sı*, (Çev: Nedim Demirtaş), İstanbul: TİB Kültür.
- 📖 NEMETH Gyula (ed.) [1962]. *Attila ve Hunları*, (Çev: Şerif Baştav), İstanbul: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- 📖 ORKUN Hüseyin Namık [1946]. *Türklerin Tarihi I-II*, Ankara: Akba.
- 📖 Pavlus Orosius Historiae Adversum Paganos bk. A. F. Fear ve Tyuleneva.
- 📖 ROLFE J. C. [1935-1939]. *Ammianus Marcellinus I-III*, Londra: Harvard University.
- 📖 RADLOF W. [1954-1957]. *Sibirya'dan I-II*, (Çev: Ahmet Temir), İstanbul: Maarif Vekaleti.
- 📖 THOMPSON E. A. [2008]. *Hunlar*, Ankara: Phoenix.
- 📖 TOGAN Zeki Velidi [1946]. *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün.
- 📖 TYULENEV V. M. [2009]. *Pavel Oroziy İstoriya protiv yazıçnikov Pirivod s latinskavo kommentarii i ukazatel*, , Sn. Petersburg: Biblioteka Hristianskoy Misli.
- 📖 VASARY İstvan [2007]. *Eski İç Asya'nın Tarihi*, (Çev: İsmail Doęan), İstanbul: Ötüken.